

О. М. КОСТЕНКО

Олександр Миколайович Костенко, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

«ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР» – ОСНОВНИЙ АНТИКОРУПЦІЙНИЙ ЗАСІБ

*Сьогодні стає все очевиднішим, що основним чинником, який стоїть на заваді забезпечення правопорядку в Україні, є корупція. Сучасна корупція в нашій країні є особливим різновидом корупції – **корупцією кризового типу**. Що це означає? З одного боку, вона породжена соціальною кризою в Україні, а з іншого, – вона, будучи породженням кризи, створює ґрунт для її поглиблення. Така корупція має здатність зводити нанівець будь-які реформи в країні, а також спричиняє відчуженню України у світовому просторі. Тому вона стає **політичною проблемою № 1** для нашої держави.*

Саме корупційна злочинність справляє найбільший руйнівний вплив на правопорядок в Україні, на основі якого лише і може розбудовуватися благополуччя кожного громадянина. Так вже влаштовано суспільне життя людей, що найбільше від корупції страждають пересічні громадяни, а найбільшу вигоду мають ті, хто може скористатися з «благ» корупції. У цьому її особливий злочинний характер.

Проте сподівання українців, які потерпають від корупції, на ефективну протидію залишаються до цих пір марними. А ті, хто має від «корупцізації» суспільства вигоди, чинить шалений спротив антикорупційним заходам, пропонуючи, зокрема, так «боротися» з цим явищем, аби їхнім власним корупційним інтересам не було шкоди. Такий стан речей вимагає **антикорупційного реформування українського суспільства**.

Однак наразі в Україні суть будь-якого реформування зводиться до оперування інституційними чинниками, тобто до маніпуляцій із законодавством та адміністративними інструментами. Але ці чинники здатні впливати лише на крону, при цьому коріння «дерева» наших суспільних проблем залишається ураженим. Соціальна культура громадян, що включає в себе, зокрема, і моральну культуру людини, – це і є той чинник, яким досі зневажали українські реформатори і який неодмінно має бути покладений в основу антикорупційного реформування в Україні. **Ілюзію щодо можливості успішних інституційних (тобто, законодавчих й адміністративних) реформ в Україні без вдосконалення зазначеного «людського фактора», складовою якого є моральна культура людини, необхідно подолати!**

Державні інституції та інституції громадянського суспільства – це лише **соціальні інструменти**, які мають використовуватися людьми відповідно до стану їхнього «людського фактора», тобто відповідно до рівня їхньої моральної культури. А жодні інструменти не «працюють» самі по собі, без приведення їх у дію людьми. Більше того, як будуть «працювати» будь-які інструменти в руках людей – це залежить від стану «людського фактора». Отже, якщо весь зміст реформ у суспільстві зводиться лише до вдосконалення соціальних інструментів, ігноруючи при цьому необхідність розвитку «людського фактора», то це не дасть очікуваних результатів. Образно кажучи, таке реформування нагадує вдосконалення приладу, яким ніхто не уміє користуватися. Яка користь від такого вдосконалення? Така ж користь і від антикорупційних реформ, не пов'язаних з розвитком «людського фактора»! **Українським реформаторам, очевидно, слід усвідомити цю закономірність щодо співвідношення між соціальними інструментами, які використовуються людьми у їхній суспільній практиці, і тим «людським фактором», який має приводити у дію ці інструменти (зокрема, інститути законодавчої, виконавчої і судової влади, а також різноманітні інститути громадянського суспільства тощо).** Отоді вони будуть озброєні ефективною методологією реформування українського суспільства.

Якість життя кожного члена суспільства не залежить лише від якості державних інституцій чи інституцій громадянського суспільства. Вона визначальним чином залежить від стану «людського фактора», тобто від соціальних властивостей кожного члена суспільства, з якими громадянин вступає у суспільні відносини. Зокрема, від стану «людського фактора» у лікаря, в якого громадянин лікується, у вчителя, який нас вчить, у підприємця, товари чи послуги якого ми споживаємо, у чиновника, до якого ми звертаємося, в учасника дорожнього руху, поруч з яким ми рухаємося тощо. Наприклад, якщо моральна культура («людський фактор») нашого сусіда не є розвиненою до європейського рівня, то жити по-європейськи нам не вдасться! Якими б по-європейськи реформованими не були законодавчі акти України, що регулюють діяльність державних інституцій і інституцій громадянського суспільства, життя в Україні не стане європейським, якщо при цьому в нашій країні не буде розвинений до європейських стандартів «людський фактор». Так, зокрема, жодне антикорупційне реформування українського законодавства чи адміністративних інституцій не здатне забезпечити приборкання корупції в Україні, якщо громадяни не матимуть розвиненої моральної культури, яка має антикорупційні властивості.

Проте сьогодні в Україні проблема використання антикорупційного потенціалу «людського фактора» не актуалізована. Такий стан речей чи не головним чином зумовлюється досить поширеними у суспільстві ілюзіями щодо тих засобів, які мають застосовуватися у протидії корупції. Саме «антикорупційні» ілюзії є сьогодні тією перешкодою, яка заважає нам ефективно протидіяти корупції. Зокрема, поширеною є «народна» ілюзія, що полягає у неправильному тлумаченні того факту, який описується з допомогою приказки «Риба гние з голови!». Ця приказка правильно відображає одну із властивостей корупції. Але вона залишає відкритим питання: «А чому ця голова загниває?». Лише знаючи відповідь на це питання, можна ефективно протидіяти корупції. Кримінологічні дослідження сьогодні дають достатньо підстав для наступної відповіді на це корінне питання: «риба гние з голови тому, що хвороба уразила інші органи риби». Під цими «іншими органами риби», як це впливає з тлумачення приказки, слід розуміти саме громадян, які утворюють «громадянське суспільство».

Виходячи з цього, слід зазначити, що корупційне гниття «голови» має місце тоді, коли певна «хвороба» уражає «людський фактор», тобто волю й свідомість громадян, від яких залежить стан здоров'я «голови». Існує наступна закономірність – яке соціальне «здоров'я» громадян, таке «здоров'я» й «голови» суспільної «риби». Очевидно, саме це мав на увазі німецький філософ Гегель, який стверджував, що «кожен народ має той уряд, якого він заслуговує». Цю закономірність мають знати усі громадяни: корупція, від якої вони потерпають, – це і їхній моральний «тріх».

Що ж то за така «хвороба» «людського фактора», яка спричинила до корупційного гниття «голови»? **Діагноз її наступний – гіпотрофія (недорозвиненість) соціальної культури громадян, яка включає у себе політичну, економічну, правову і моральну культуру.** При такій громадянській «хворобі» владна «голова» не може не гнити. Це закономірність, підтверджена також історичним досвідом.

З цієї закономірності випливає, зокрема, наступне правило: **«Без антикорупційної моральності, що є складовою «людського фактора», будь-яке антикорупційне законодавство – це «паперовий тигр»».**

Ще одним індикатором ураження нашого суспільства «наркокорупційними» ілюзіями, які приводять до порушення зазначеного правила, є вживання для пояснення корупційної ситуації приказки «Закон, що дишло...». Часто цією приказкою ілюструють свою ілюзорну думку, що бути «дишлом» – це неодмінна властивість будь-якого закону. Проте наукове тлумачення цієї приказки у світлі так званої **інструментальної концепції законодавства** вказує на те, що закон може стати «дишлом» лише у руках аморального застосувача закону чи адміністративно засобу. У руках чесної і порядної людини, яка має високу моральну культуру – це, навпаки, ефективний інструмент для творення справедливості й добра.

В силу природного закону суспільного життя аморальність, зокрема у політиці і праві, проявляється настільки, наскільки це дозволяє «людський фактор». Політика – дійсно брудна справа, але лише тою мірою, якою громадяни – єдиний природний «фільтр» політики – не є здатними цьому бруду протидіяти. Громадяни мають навчитися брати у свої руки владу над політиками, а не навпаки. Іншого способу досягати моральної чистоти у політиці не дано! Це саме стосується і правового життя людей у суспільстві.

Слід також мати на увазі, що народ є не лише джерелом влади, а й джерелом законодавства та правосуддя, створюючи моральні координати для них. Разом із тим людству давно відомий феномен фарисейства, тобто випадки, коли законодавство і судочинство у руках аморальних законників перетворюються на інструмент творення зла. Саме тому аморальні політики і законники схильні фетишизувати законодавство і юстицію, в той час як останні є лише інструментами у руках людей. І як будь-який інструмент, можуть бути використані як для добра, так і для зла.

Із «інструментальної концепції законодавства» впливає визначальна роль саме «людського фактора» у забезпеченні правопорядку, що можна сформулювати, зокрема, наступним чином: **«ПО ЗАКОНУ ЖИВУТЬ ЛИШЕ МОРАЛЬНІ ЛЮДИ, АМОРАЛЬНІ – ПО ЗАКОНУ НЕ ЖИВУТЬ!»**. Звідси висновок: не слід переоцінювати роль законодавства (і законодавця, тобто Верховної Ради) та недооцінювати роль моралі у нашому житті!

Це підтверджується і практикою застосування поліграфа при підборі кадрів, які мають повноваження виконувати законодавчі приписи (державні службовці різного рівня).

Прояви зловживання законодавством і юстицією ми сьогодні бачимо у вигляді так званої «легальної» злочинності, тобто злочинності, що вчиняється завдяки зловживанню законодавством чи владою.

Це також означає, що сподівання подолати кризовий тип корупції, яка має місце в Україні, з допомогою одного лише законодавства чи «політичної волі» є шкідливою ілюзією. На жаль, саме на цій ілюзії заснована сьогодні протидія корупції в Україні.

Для того, щоб позбавитися цієї ілюзії, слід звернутися до досвіду країн, які спромоглися вирватися із лабет такої ж корупції, яка охопила Україну. Зокрема, це Сінгапур, Гонконг, Італія, Польща. Їхній досвід певною мірою підтверджує закономірність, помічену англійським філософом Томасом Карлейлем: «Будь-яка реформа, крім моральної, є марною». Деморалізована Феміда спотворить найкраще у світі антикорупційне законодавство. Це саме можна сказати щодо деморалізованих політиків, підприємців, вчителів, священнослужителів, військових, науковців, митців, журналістів, міліціонерів тощо.

Жодне законодавство у світі не здатне компенсувати відсутність совісті у людини. Безсовісна людина завжди має можливість перетворити будь-який закон на «дишло», для того щоб скористатися з цього. Це комусь вигідно насаджувати ідею про те, що політика несумісна з мораллю. Або стверджувати про те, що нечесний бізнесмен – це нормально. У цю аморальну «істину» найбільше вірять самі нечесні бізнесме-

ни, щиро надіючись на те, що обкрадати, обдурювати, експлуатувати свого ближнього – це нормально, а хто не може переступити через мораль – той «слабак». І мораль сама – то втіха для «слабаків».

Досвід країн, яким вдалася декорумпізація, свідчить, що протидія корупції може бути успішною тоді, коли злочинності, у тому числі корупційній злочинності, буде оголошена «моральна війна», у поєднанні із застосуванням антикорупційного законодавства. **Крім того, що корупція визнається правопорушенням, вона має бути оголошена також тяжким моральним гріхом, бо вона завжди допомагає отриманню користі за рахунок обкрадання своїх ближніх.**

Наукове опрацювання цього досвіду дає підстави для висновку, що в Україні слід спиратися на **концепцію «морально-правової протидії корупції»**. Відповідно до цієї концепції формула протидії корупції має бути наступною: «формування антикорупційної моральності у суспільстві плюс застосування антикорупційного законодавства». Одно без другого – це як ножиці з одним лезом, якщо друге відламане.

Невідповідність сьогоденній практиці протидії корупції зазначеній «концепції морально-правової протидії корупції» свідчить про антинауковий характер цієї практики. Тому годі й сподіватись на успіх: хоч як би вдосконалювали антикорупційне законодавство, без формування у суспільстві прогресивного «людського фактора», неодмінною складовою якого є антикорупційна моральність, – це неефективний інструмент, воно буде перетворюватися на «дишло».

Ось і сьогодні в Україні, зокрема у зв'язку з реформаторською кампанією, почалася активізація віртуальної (тобто словесної у засобах масової інформації) боротьби з корупцією. Однією із форм віртуальної боротьби з корупцією є маніпулювання законодавством, не поєднане з формуванням антикорупційної моральності у суспільстві. І як тут не згадати слова філософа Антисфена: «Держави гинуть тоді, коли перестають розрізняти людей хороших і поганих». Природною для будь-якого здорового суспільства є «**класова боротьба**» між двома основними «класами» людського суспільства – **людьми хорошими і поганими, моральними і аморальними, у тому числі між незлочинцями і злочинцями** (класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом як рушійна сила історичного процесу – це драматична помилка К. Маркса). Залежно від того, хто перемагає, суспільство стає на шлях прогресу чи регресу. І законодавство – це необхідний, але не основний засіб у «класовій боротьбі» між людьми моральними і аморальними.

Отже, перекіс у бік перебільшення ролі законодавства, що є лише інструментом, має бути вирівняний підвищенням ролі моральності, як складової «людського фактора», у протидії корупції. Як саме це зробити? З допомогою передової науки, а також, запозичуючи світовий досвід, який є достатнім для досягнення зазначеної мети. А найбільшою перешкодою на шляху до розв'язання цього завдання є закоренілий **моральний нігілізм**, тобто зневаження ролі моральності як неодмінної складової «людського фактора» у суспільстві. Сьогодні моральний нігілізм є основним антиукраїнським фактором: аморальні люди не можуть бути справжніми громадянами, спроможними розбудувати нову Україну. Більше того, такі громадяни з ураженням «людським фактором», отруюючи, зокрема, суспільний організм корупцією, руйнують Україну. Їм невідомі громадянські чесноти, на яких тримається суспільний порядок.

Моральний нігілізм є тим вірусом, який заражає людей і правовим нігілізмом. Цим і живиться «корупційний Молох». Але задля протидії руйнівному впливу корупції слід долати моральний нігілізм, що пов'язаний з применшенням ролі «людського фактора» і перебільшенням ролі інституційних факторів – законодавчих та адміністративних. Слід ставити **критерій моральності** на одне з перших місць (поряд із реформаторськими здібностями) при різноманітних виборах реформаторів до владних інституцій.

Отже, можна зробити наступний висновок: сьогодні, коли українські громадяни-виборці постають перед проблемою, за якими критеріями вибирати до владних інституцій реформаторів, слід, очевидно, керуватися наступним «золотим правилом» виборця: лише той, хто, сам маючи розвинуту політичну, економічну, правову і моральну культуру, буде сприяти формуванню в суспільстві прогресивного «людського фактора», тобто «**МОРАЛЬНОГО І ПРАВОВОГО ГРОМАДЯНИНА**», який є основою соціального порядку, – може найбільше зробити для соціального прогресу в Україні.

Ще одним важливим висновком, що може сприяти використанню потенціалу «людського фактора» у протидії корупції в Україні, є висновок про доцільність розвитку в нашій країні так званої «**ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЮСТИЦІЇ**», тобто участі громадськості у протидії корупції відповідно до принципу **СОЦІАЛЬНОЇ СУБСИДІАРНОСТІ**, згідно з яким громадськість, властивим саме для неї способом, доповнює діяльність державних інституцій юстиції, не підміняючи їх. Зокрема, це можна реалізувати шляхом створення громадської організації (чи громадського руху) «**Громадянська юстиція**» з інформаційними, експертними та просвітницькими функціями, спрямованими на субсидіарну участь у суспільному реагуванні на прояви корупції.

Резюме

Костенко О. М. «Людський фактор» – основний антикорупційний засіб.

У статті, відповідно до інструментальної концепції законодавства, розкривається проблема співвідношення ролі «людського фактора» і ролі законодавства у протидії корупції, як необхідної умови забезпечення правопорядку в Україні. Виходячи з цього, автор доходить висновку про необхідність підвищення ролі «людського фактора» у протидії корупції і пропонує деякі шляхи для цього.

Ключові слова: корупція, «людський фактор», антикорупційні інструменти, протидія корупції, «громадянська юстиція».

Резюме

Костенко А. Н. «Человеческий фактор» – основное антикоррупционное средство.

В статье, в соответствии с инструментальной концепцией законодательства, раскрывается проблема соотношения роли «человеческого фактора» и роли законодательства в противодействии коррупции, как необходимом условии обеспечения правопорядка в Украине. Исходя из этого, автор приходит к выводу о необходимости повышения роли «человеческого фактора» в противодействии коррупции и предлагает некоторые пути для этого.

Ключевые слова: коррупция, «человеческий фактор», антикоррупционные инструменты, противодействие коррупции, «гражданская юстиция».

Summary

Kostenko O. “The human factor” – the main anti-corruption tool.

In an article in accordance with the concept of instrumental legislation, the problem of correlation revealed the role of the “human factor” and the role of legislation in the fight against corruption as a prerequisite for the rule of law in Ukraine. Based on this, the author concludes on the need to enhance the role of the “human factor” in the fight against corruption and suggests some ways to do this.

Key words: corruption, “human factor”, anti-corruption instruments, “civil justice”.

УДК 340.12

В. О. ДЕСЯТНИК

*Володимир Олексійович Десятник, кандидат
юридичних наук, професор Київського університе-
ту права НАН України, адвокат*

КРИТИЧНО-ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ: ІЛЮЗІЯ ІНДУКЦІЇ

*«Ідея індукції на основі повторення повинна розглядатися
як така, що виникла помилково – як свого роду оптична
ілюзія. Не існує такої речі, як індукція на основі повторення.
Індукція – формування віри на основі повторення – це міф»
Карл Поппер (1902–1994)*

Методологічна концепція критично-правового мислення полягає в тому, що наукове юридичне дослідження може здійснюватися не завдяки вкрай поширеному серед юристів-позитивістів індуктивному методу і не з допомогою популярного серед прихильників природно-правового мислення чистого дедуктивного методу, а використовуючи науковий метод проб та усунення помилок, припущень та спростувань. Пробно висунута мною методологічна концепція критично-правового мислення є синтезом та альтернативою основним типам праворозуміння, тобто «діаметрально протилежним» теоріям природного права та теоріям позитивного права¹. Вітчизняна юриспруденція традиційно вважає ці типи праворозуміння «діалектичною єдністю протилежностей»², залишаючи поза увагою сучасні досягнення логіки та методології науки про те, що: примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей в теорії; думка, що від суперечностей позбавлятися не слід, з необхідністю призводить до кінця і науки і критики³.

У статті «Критично-правове мислення» серед інших проблем, принципів, ідей мною вкрай стисло була розглянута проблема індукції, як одна із найголовніших проблем загальної теорії пізнання, а отже, і пробно висунутої методологічної концепції критично-правового мислення. Завданням цього ж дослідження є спроба більш докладного викладу* аргументів про неможливість індуктивної логіки в науковому дослідженні з метою викликати критичне обговорення цієї проблеми науковцями, особливо правознавцями.

1. Аргументи для розв'язання проблеми індукції.

1.1. Проблема індукції. Найважливішим, а іноді єдиним методом наукового пізнання довгий час вважали лише індуктивний метод. Згідно індуктивістської методології наукове пізнання починається зі спостереження та констатації фактів. Після того, як факти встановлені, починається процес їх узагальнення та висунення теорії⁴.

Засновник критичного раціоналізму К. Поппер вперше сформулював проблему індукції в короткій статті «Критерій емпіричного характеру теоретичних систем» (1933 р.). Юмовська проблема індукції, тобто питання про достовірність законів природи, виникає з явного протиріччя між принципом емпіризму (який стверджує, що тільки «досвід» дозволяє судити про істинність чи хибності фактуального висловлювання) і усвідомленням тієї обставини, що індуктивні (або узагальнюючі) міркування недостовірні⁵. Цю проблему та пропозиції для її вирішення, К. Поппер докладно сформулював та аргументував в знаменитій праці «Логіка наукового дослідження» (1934 р.)⁶. В цій праці К. Поппер підтверджує рішучу антиіндукційну спрямованість своєї концепції⁷. Згідно широко поширеному погляду для емпіричних наук характерно використання так званих «індуктивних методів». Якщо дотримуватися цього погляду, то логіку наукового дослідження доведеться ототожнити з індуктивною логікою, тобто з логічним аналізом індуктивних методів. Виведення зазвичай називається «індуктивним», якщо воно спрямоване від сингулярних висловлювань, іноді званих також «приватними», «одичними» висловлюваннями, до універсальних висловлювань, тобто до гіпотез або теорій. З логічної точки зору далеко не очевидна виправданість наших дій по виведенню універсальних висловлю-

© В. О. Десятник, 2014

* Більш докладний виклад цієї проблеми порівняно з моєю статтею «Критично-правове мислення», але в обмеженому обсязі цієї статті. – В. Д.